

РОЗДІЛ 4

У ПОШУКАХ БАЛАНСУ ТА СТАБІЛЬНОСТІ: ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ І КАВКАЗ

4.1. Незалежний Туркменістан: демодернізація

Серед пострадянських країн Туркменістану належить особливе місце. І не лише через те, що за запасами газу ця невелика за чисельністю населення країна (наразі – до 5,5 млн.)¹ посідає четверте місце у світі після Росії, Ірану й Катару. А передусім тому, що політичний шлях, яким після розпаду СРСР пішов Туркменістан, виявився надзвичайно неординарним за його формальними проявами й, разом з тим, типовим за суттєвими ознаками для сучасних азійських диктатур/деспотій з характерною для них сакралізацією вождя та встановленням режиму його необмеженої влади.

Роки горбачовської перебудови перетворили цю традиціоналістськи орієнтовану, вкрай архаїчну навіть за мірками середньоазійських республік країну на осередок бурхливих змін. Окрім інших сценаріїв, ці зміни потенційно містили в собі можливість класичного демократичного розвитку чи, принаймні, його авторитарного варіанту, яким пішла частина азійських республік колишнього СРСР. Наприкінці 80-х рр. у країні стрімко зростали паростки громадянського суспільства: виникла перша (й єдина) незалежна профспілка «Солідарність» (керівник – Рафаель Ібрагімов), сформувався громадський рух «Агзибірлик» – аналог народних фронтів в інших радянських республіках, основу якого складали представники туркменської інтелігенції. Проте після приходу до влади першого президента країни Сапармурата Ніязова всі ці елементи громадянської активності було дуже швидко винищено. Останньою відносно вільною, не придушеною владою спробою її виявлення був кількодобовий наметовий пікет «Агзибірлику» в центральному парку столиці влітку 1991 р. Цю акцію було настільки щільно заблоковано правоохоронними органами, що інформація про неї майже не дійшла до населення. Коли за чотири роки по тому, у 1995 р., близько двохсот осіб, в основному молодь, вийшли на одну

¹ Население Туркменистана. – [Електронний ресурс]: <http://asgabat.net/stati/nauka/priroda-i-geografija-turkmenistana/naselenie-turkmenistana.html>

з площ Ашгабада з вимогою зміни режиму й усунення С. Ніязова з поста президента, усіх демонстрантів було негайно заарештовано, організаторів засуджено до різних термінів ув'язнення².

Отримавши незалежність, Туркменістан певний, хоч і нетривалий час зберігав інерцію руху в демократичному напрямі. Втім, косметичне перетворення Комуністичної партії Туркменістану на Демократичну (за назвою), а першого секретаря КПТ – на лідера «нової» партії й нової країни було останньою зміною, яку можна віднести до позитивних і демократичних. Ненадовго зберігши демократичну риторику, далі країна рухалася безпрецедентним шляхом, який не дозволяв їй ідентифікувати себе з будь-якою міжнародною спільнотою.

Одним із найважливіших чинників внутрішньої політики Туркменістану завжди був, і залишається родоплемінний устрій туркменського суспільства і номенклатурно-політичного істеблїшменту. На території країни живе близько тридцяти племен, що об'єднують понад п'ять тисяч родових груп. Відмінності між племенами (і кланами, що їх очолюють) часом настільки істотні, що деякі дослідники доходять думки про них як про самостійні нечисленні народи. Десятиліття радянської влади з її політикою інтернаціоналізації, яка зводилася до змішування народностей і культурної асиміляції, не привели в Туркменістані до розмивання міжплемінних меж. Одним із засобів такої політики за часів СРСР, застосовуваних задля пристосування архаїчної системи до вимог індустриальної доби, було призначення на керівні посади представників різних кланів за принципом ротації. Проте з 1951 по 1985 рр. представники найбільшого, елітного за міжклановою ієрархією клану – текінців (теке), зосереджених переважно в Ахальському регіоні, не могли отримати доступ до посту партійного керівника Туркменської РСР та інших ключових номенклатурних посад. Ситуація змінилася з появою на цій посаді С. Ніязова. Такому розвитку подій значною мірою сприяло те, що він був сиротою.

Невдовзі після свого обрання 27 жовтня 1990 р. першим президентом країни Ніязов оголосив себе Туркменбаші – вождем усіх туркменів. За кілька років він спромігся зосередити в руках абсолютну повноту влади, додавши до своїх керівних посад ще й головування в уряді. У грудні 1999 р. Туркменбаші було оголошено довічним президентом, а в травні 2001 р. «Гуманітарна асоціація туркмен світу» запропонувала присвоїти йому титул Бейїк (Великий)³.

² Таганбердієва Г. Революція в Туркменістані: мифы и реалии. – [Електронний ресурс]: <http://hem.lidnet.se/~agzybirlik/revturkm.htm>

³ Калишевский М. Туркменістан: Из «Золотого века» в «Эпоху Великого Возрождения». 11.12.2013. – [Електронний ресурс]: <http://www.fergananews.com/articles/7974>

Серйозною загрозою для «ідейно-політичної єдності» туркменського суспільства становили родоплемінний трайбалізм і регіональна клановість. З метою боротьби із цими явищами було видано закон, який заборонив спільну роботу родичів і земляків або осіб, належних до одного племені, в одній і тій самій держструктурі. При призначенні на посаду кожен чиновник був зобов'язаний надати свій родовід до третього коліна. Водночас «точковими ударами» репресивної машини підривався вплив племінних і кланових авторитетів.

Ще одним з напрямів «закручування гайок» стало придушення опозиції. Цілеспрямованими діями влади було нейтралізовано будь-які можливості опозиційної діяльності й навіть формування опозиції. З 1999 р. їй офіційно було заборонено брати участь у виборах, у листопаді 2002 р. остаточно знищено за сфабрикованим звинуваченням у закаті. Лідери опозиції – один з найближчих соратників Ніязова на початковому етапі утвердження незалежності, колишній міністр закордонних справ Борис Шихмурадов, який зміг організувати більш-менш консолідований опозиційний рух колишніх держчиновників за межами Туркменістану і всередині країни, а також Гуванч Джумаєв, Іклим Іклімов, Батир Бердиев були схоплені, всі вони безслідно зникли⁴. З того часу про будь-який спротив режиму в лавах держструктур невідомо.

Номінально в країні існував та існує законодавчий орган – Меджліс (парламент), депутатів до якого обирають всенародно за мажоритарною системою. Втім, парламент, який як гілка влади ніколи не відрізнявся незалежністю, стрімко був позбавлений найменших важелів впливу на перебіг політичних процесів та життя в країні. За правління Ніязова законодавчою діяльністю він займався хіба що до середини 1990-х рр. Після майстерного й непомітного для населення країни винищення або витіснення за кордон народжених у період «перебудови» паростків громадянського й політичного суспільства, за ініціативи президента було створено додатковий орган влади – Халк Маслахати – Всенародну Раду. Частина її членів входила туди за посадою – міністри, члени місцевих органів влади, хякіми (глави) етрапів (міст) та велаятів (районів). Місце у Раді одержували не всі посадовці, а лише ті, кого відбирав президент. Він же добирав і решту з числа депутатів, аксакалів, заслужених бавовнярів і діячів культури, загалом – 2507 осіб. Головою «вищого представницького органу» з конституційно невизначеним

⁴ Волков В., Сарыев О. В покушение не поверили... 24.11.2005. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?0243042367000000000000011000000>; Комаровский Л. За тех, кого помню и уважаю... 25.11.2005. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?02430423710000000000000110000000>; Ёкльмов С. Новый Гулаг в Туркменистане // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. – 2000. – № 3. – С. 60–72.

літери. Будь-який крок громадян мав супроводжуватися збором не-ймовірної кількості найрізноманітніших довідок, кожна з яких вида-валася лише після відповідного стимулювання чиновника. Довідки мали чинність дуже короткий час, через що зібрати потрібний пакет ставало практично неможливо: люди не встигали одержувати остан-ні документи до того моменту, коли перші із зібраних втрачали чин-ність і потребували заміни на нові.

Туркменська влада приділяла чимало уваги ідеологічному забезпе-ченню свого правління. У 1990-х рр. в офіційних джерелах інформації стала активно поширюватися теза, згідно з якою специфіку розвитку Туркменістану визначає нав'язаний у радянський період невинуватий соціально-економічний «стрибок». На думку тодішнього лідера країни, Туркменістан саме через те, що він, перебуваючи на родопле-мінному етапі розвитку, силоміць був затягнутий до соціалізму без проходження всіх належних етапів історичного розвитку, після звіль-нення з кайданів нав'язаного ладу мав працювати над побудовою роз-винутого феодалізму⁷. Нова ідеологічна доктрина акцентувала увагу на ексклюзивності туркменського шляху, який спирається на наці-ональні традиції. Президент Ніязов, зокрема, заявляв: «Ми вивчили всі форми правління у контексті їх застосування у нас, і вигідні, ко-рисні для нас принципи використовували у своїй практиці, поєднавши їх з тими принципами, які довели до досконалості наші предки»⁸.

За таких умов із середини 1990-х рр. розпочалася масова емігра-ція громадян. Преференції в отриманні дозволу на виїзд мало некор-інне населення: у нього було значно більше шансів виконати умову, без дотримання якої виїхати з країни людина, якщо й могла, то без речей домашнього вжитку, покинувши приватизоване раніше жит-ло без права його продажу. Умова ж полягала у пред'явленні гаран-тій від родичів у Росії (лише родичів, лише в Росії й ніде більше) щодо можливості проживання у них емігранта. Значній частині некорін-ного населення виїхати вдалося. Дискримінованим у праві обрання місця проживання й громадянства залишилося корінне населення.

«Реформування» суттєво зачепило соціогуманітарну сферу. У галузі середньої освіти було взято курс на відмову від вивчення гуманітарного блоку дисциплін – передусім іноземних мов (англійської та російської в тому числі), зарубіжної історії, літератури, термін шкільного навчання скорочено з 11 до 9 років. У листопаді 2000 р. наказом президента з робо-

⁷ Кулиев А. Центральная Азия между феодализмом и демократией // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. – 2001. – № 7. – С. 38–40.

⁸ Горак С., Рязанова С. Мифологическое и религиозное в идеологии постсоветского Туркменистана // Журнал ПОЛИТЭКС. – [Електронний ресурс]: <http://www.politex.info/content/view/214/30/>

ти звільнено 10 тис. учителів – за непотрібністю⁹. Іспити з традиційних дисциплін і в середній, і у вищій школі, як, утім, і при прийомі на роботу, замінено складанням іспиту з «Рухнама» (у перекладі – «Дух туркмена») – оголошеною «священною» книги, автором якої був С. Ніязов. Без її знання жодний документ про освіту чи фах, навіть права водія, отримати було неможливо. Решту предметів зараховували «автоматом»¹⁰. «Священну» книгу було написано введеною в середині 1990-х рр. латиницею, якою, окрім цього твору, не друкувалося практично нічого. Разом з тим, викладання, у тому числі рідної мови, теж було переведено на латиницю. Унаслідок цього у країні різко впав рівень писемності¹¹. Непотрібними виявилися бібліотеки: указом президента їх, окрім Центральної й тих, що працювали при ВНЗ, було закрито.

Формально у Туркменістані було запроваджено чотирирічну вищу освіту. Втім, навчанням студенти займалися лише перші два роки, та й то за вирахуванням часу на багатогодинні репетиції парадів до святкових днів (їх у країні 24, серед них – День прапора, День дині, День килима тощо) та на різноманітні конкурси на краще знання «Рухнама» і біографії президента¹². Як свідчить один з професорів, з 16 місяців лекційного часу власне навчання становило 5–6 місяців¹³. Два останні роки до отримання диплому займала «практика» за обраною спеціальністю¹⁴.

Цілком у дусі загальної гуманітарної політики влади створювалися штучні перепони для здобуття вищої освіти: для абітурієнтів уведено обов'язкову вимогу мати дворічний стаж роботи «за обраним фахом». З огляду на масове безробіття (за неофіційними даними, на початок 2000-х рр. воно сягнуло 80% працездатного населення) така вимога де-факто остаточно знищувала систему вищої освіти¹⁵. Якщо до проголошення Туркменістаном незалежності в країні щорічно ставало студентами 40 тис. осіб, то з 2002 р. квота на вступ становила 3900 осіб на всі 16 туркменських вищих навчальних закладів¹⁶. Станом на се-

⁹ Дангатар О. Новые факты нарушений прав человека в Туркменистане // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. – 2001. – № 7 (апрель). – № С. 71–72.

¹⁰ Ханамов Н. Указ. соч.

¹¹ Туркменбаши заставит чиновников заговорить по-английски. 16.01.2006. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?0110425050000000000000011000000>

¹² Панфилова В. Дипломированные изгой. 13.09.2004. – [Електронний ресурс]: http://www.ng.ru/courier/2004-09-13/10_turkmenia.html

¹³ Байрамова Н. Образование под гнетом «священной Рухнамы». 17.09.2004. – [Електронний ресурс]: <http://gundog.newhost.ru/?0110413440000000000000011000>

¹⁴ Идрисова М. Хватит учиться, пора работать!. 12.12.2005. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?0110424140000000000000011000000>; Права человека и вопросы безопасности в Туркменистане (материалы конференций 8–9 июня и 3–4 ноября 2002 г.). / Правозащитный центр «Мемориал»; International Helsinki Federation for Human Rights. – М., 2003. – 121 с.

¹⁵ Байрамова Н. Указ. соч.

¹⁶ Ханамов Н. Указ. соч.

редину 2000-х рр. переважна більшість абітурієнтів вступала до Поліцейської, Військової та Прикордонної академій¹⁷.

Одним з перших кроків президента Ніязова у напрямі освітянської деструкції стала ліквідація Академії наук Туркменістану. 1996 р. на базі колишнього Інституту філософії і права ліквідованої Академії було відкрито Національний інститут демократії й прав людини, підконтрольний винятково президентові. Його завдання – нагляд за діяльністю правоохоронних органів, контроль над дотриманням прав людини у тюрмах, і, що звучить цікаво на тлі зафіксованих усіма міжнародними організаціями численних порушень прав людини в країні, проведення прикладних досліджень у галузі прав і свобод людини¹⁸.

Руйнівна, з огляду на європейську традицію, політика проводилася у галузі культури. 2006 р. указом президента було закрито майже всі музичні школи і училища. Діяльність Міністерства культури поставлено під контроль Міністерства національної безпеки¹⁹. Заборонено гуртки й клуби за інтересами, закрито національні парки²⁰. Урядовими декретами було заборонено театри драми, опери й балету, через те, що ці види мистецтва, на переконання президента, не відповідають національним традиціям туркмен²¹. Самі будівлі театрів були знесені. У консерваторії залишилися лише класи дутара й національної музики. Її колишнього ректора, композитора-авангардиста Реджепа Аллаярова, учня Альфреда Шнітке, було звільнено з показовим формулюванням: «за відвідування прийом в американському посольстві»²².

За даними Правозахисного центру «Меморіал»²³ і Програми моніторингу прав людини в Центральній Азії, у березні 2000 р. владою було вилучено і спалено 40 тис. примірників Корану в перекладі туркменською мовою Ходжею Ахмедом Ахуном, щодо якого виникли підозри у нелояльності до президента. У жовтні того ж року з подібних причин було знищено 25 тис. примірників нового підручника «Історія Туркменістану» за авторством Н. Рахімова. 2001 р. з бібліотечних фондів вилучено книги 19 туркменських письменників, поетів та істо-

¹⁷ Байрамова Н. Указ. соч.

¹⁸ Туркменістан // Информационный бюллетень. – 2001. – № 7–8. – 64 с.

¹⁹ Волков В., Сарыев О. За коррупцию заплатит культура. 18.12.2005. – [Електронний ресурс]: <http://www.dw.de/a-1824609>

²⁰ Идрисова М. Указ. соч.

²¹ Если забуду тебя, Ашхабад... 19.01.2006. – [Електронний ресурс]: <http://gundogar.org/?024204251500000000000011000000>; Куртов А. «Формула туркменбаши»: за и против // Международные процессы. – 2003. – № 3. – С. 41–42.

²² Если забуду тебя, Ашхабад. Указ. соч.

²³ Пономарев В. Туркменістан: власти строят «железный занавес» по рецептам сталинской диктатуры // Правозащитный Центр «Мемориал». – 2001. – 31 июля – С. 54; Права человека и вопросы безопасности в Туркменистане. Указ. соч. – С. 31–32.

риків: А. Вельсапара, М. Дурдиева, Т. Джумагельдиева, А. Хаїдова та ін. Увезення і поширення будь-яких іншомовних видань було заборонено: видання країн колишнього СРСР в аеропорту вилучали як антидержавні²⁴. На кінець 2000 р. у країні було конфісковано 350 тис. книг і майже 80 тис. касет із фондів громад неортодоксальних конфесій, роком раніше – 1999 р. – здійснено безпрецедентну висилку з країни 10 тис. іноземців – християн, мусульман, кришнаїтів²⁵.

Усі три канали туркменського телебачення (решту було закрито) транслиували переважно новини про президента, а також народні танці й пісні, здебільшого, теж присвячені Ніязову та його предкам. Єдиним офіційно незабороненим джерелом інформації залишилися телеканали, які приймаються на параболічні антени, яких у кожному населеному пункті збереглося чимало всупереч багаторічним вимогам влади їх знищити, оскільки ті буцімто, як і кондиціонери, псують зовнішній обрис будинків²⁶. Журналісти, які не працювали в офіційних виданнях, зазнавали переслідувань, деякі з них безслідно зникли²⁷. Доступ до Інтернету було суворо обмежено. Сайти, зміст яких не відповідав офіційній ідеології, блокували²⁸.

Запроваджена на тлі жорстокої інформаційної цензури офіційна ідеологія виглядала фантастичною не лише з наукового погляду, а й здорового глузду (у «Рухнама», приміром, стверджується, що історія людства розпочинається з туркменського народу – загального прародителя всіх народів і культур, що саме туркмени винайшли і колесо, і метал тощо). Однак, культ президента, який став стрижнем державної ідеології, потребував більш широкої ідеологічної основи. Нею став ідеологічно обґрунтований етнокультурний проект місця туркмен в історичному просторі світу. Туркменську історію почали виводити від міфологічного хана Огуза, який нібито жив приблизно 6000 років тому. Історична концепція, викладена в «Рухнама» є досить простою: більшість імперій, які існували після Огуз-хана, оголошуються тією чи іншою мірою «туркменськими», скажімо, Парфянське царство Аршакидів (III ст. до н.е. – III ст.н.е.) та всі без винятку тюркські династії. Найбільш яскравою епохою туркменської історії вважається час туркменів-сельджуків. Альп Арслан і султан Санджар, які жили в XI –

²⁴ Ханамов Н. Указ. соч.

²⁵ Пономарев В. Указ. соч. – С. 49–50.

²⁶ Туркменистан: В Ашхабаде произошли столкновения между жителями и представителями власти. 23.06.2014. – [Електронний ресурс]: http://www.fergananews.com/news.php?id=22330&keepThis=true&TB_iframe=true&height=500&width=1100&caption=%

²⁷ Кобрин К. Страна, где славят вождя и исчезают люди. 11.03.2006. – [Електронний ресурс]: <http://www.svoboda.org/content/article/134145.html>

²⁸ Состояние средств массовой информации в Туркменистане // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. – 2002. – № 4. – С. 24–37.

ХІІ ст., проголошені «видатними вождями туркменського народу». Цей період оголошувався першим «Золотим століттям усіх туркменів», після якого настав багатовіковий занепад. Російський і радянський період трактуються вкрай негативно: вони перешкоджали перетворенню Туркменістану на «процвітаючий край», гальмували прихід нового «Золотого століття всіх туркмен». Наближення «Золотого століття» пов'язувалося з появою на історичній арені автора «Рухнама».

Ідеологія «Рухнама» вступала у жорстку суперечність із засадами ісламської культури і світогляду. За повідомленням автора праці «Башизм як релігія» Ашира Мередова²⁹, служителям мечетей було приписано послуговатися президентським твором під час відправлення релігійних обрядів. Утім, цей припис блякнув на тлі іншого: обов'язково мати в мечетях портрети Туркменбаші. Наявність в установах, закладах, на вулицях, будинках тощо незліченних портретних і скульптурних зображень живого пророка перетворювала Туркменістан в очах усього ісламського світу на країну, від спілкування з якою слід утримуватися. Особливе обурення мусульман викликав намір Ніязова «прикрасити» мечеть, збудовану силами французьких будівельників (це обійшлося держбюджету в 100 млн дол. США) в Гиптджаку – селищі, офіційно проголошеному малою батьківщиною президента Ніязова, – золотом і його власними цитатами з «Рухнама». «Розписувати мечеть витягами не з Корану або не з хадисів, богослужбових текстів, закріплених Кораном, це ніяк не відповідає ісламу», – так прокоментував дії Ніязова Верховний муфтії Азіатської частини Росії шейх Нафігула Аширов³⁰. Залякане репресіями і пригнічене сваволею влади населення країни промовчало, задум президента було втілено в життя. Єдиною людиною, яка посміла б вказати Туркменбаші на неприпустимість подібних «новацій» в ісламі, був завбачливо ув'язнений ще до початку будівництва колишній муфтії Туркменістану Насрулла ібн Ібадулла, відомий у центральноазійському регіоні як один із найосвіченіших релігійних діячів.

Загалом релігійна політика режиму, спрямована на «одержавлення» мечеті, широкого спротиву всередині країни не викликала. Су-

²⁹ Мередов А. Башизм как религия. 10.02.2006. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?0222104258100000000000011000000>; Кадыров Ш. Что такое башизация? // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. – 2000. – № 2. – 64 с.; Новрузов М. Туркменбаші пустит овец в заповедники. 08.06.2005. – [Електронний ресурс]: <https://ca-news.info/2005/06/08/14>; Панфилова В. Указ. соч.; Пономарев В. Туркменистан: власти изымают из библиотек книги авторов, «неправильно освещающих» историю страны // Страны СНГ. Русские и русскоязычные в новом зарубежье: информационно-аналитический бюллетень. – 2001. – № 27. – 47 с.; Его же. Туркменистан: власти строят «железный занавес» по рецептам сталинской диктатуры.

³⁰ Мамедов А. Туркменбаші заждались в аду. Кому нужны храмы Рухнама? 04.06.2004. – [Електронний ресурс]: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=monitor&id=4071>

нітська гілка ісламу, до якої в Туркменістані належить абсолютна більшість населення, адаптована місцевими народними традиціями, ніколи не становила серйозної загрози для змінюваної протягом історії країни влади, не набувала агресивних форм. Відновлення ісламу, хоч і в пригнічений, спотвореній рухнамистською ідеологією формі, після десятиліть верховенства в ідеологічному просторі Туркменістану атеїзму забезпечило лояльність релігійних авторитетів.

Символічні ознаки культу особи президента виявлялися в усьому. Його іменем було названо міста, вулиці, лікарні, порти, сквери й спиртні напої. На його честь перейменовано навіть місяці року й дні тижня. Січень отримав ім'я Його Самого, квітень – ім'я його матері, вересень перетворився на місяць Рухнама. Президентів приписувалися надприродні здатності, наприклад, здатність викликати дощ. І то не чутки, а публікації в офіційній пресі. 2004 р. газета «Ватан» («Батьківщина») надрукувала матеріал, де цілком серйозно розповідалося про появу в пересохлому джерельці води під час наближення до нього президента³¹.

Усе це дало підстави фахівцям з релігій говорити про формування штучно створюваної течії у рамках ісламу – «башизму». За словами лідера забороненої Республіканської партії Туркменістану Н. Ханомова, «диктатор переписав історію на свій розсуд, на службу пропаганді диктатора поставлено поезію, прозу й музику. Усе пишеться, складається й співається про одну людину, нічого іншого не видається, не друкується й не пускається до ефіру»³². З огляду на насадження сакралізованого «культу особи» шляхом трансформації ісламу й інкорпорації його в нову ідеологію «башизму», в інтелектуальному середовищі країни прозвучали тривожні припущення, що «за постійного грубого втручання влади в життя туркменської умми і репресій щодо віруючих, які противилися ніязівським «нововведенням», можуть бути створені передумови для поступового викорінення ісламу в Туркменістані та заміни його релігією «башизму»³³.

Під розбудову культу трансформувалися, зазнаючи руйнівних новацій, усі сфери суспільного життя. Не стала винятком система охорони здоров'я. Разом зі звільненням учителів 2000 р., було звільнено до 15 тис. лікарів³⁴. У країні, де переважна більшість населення меш-

³¹ Туркменская газета «Ватан» рассказала о необычном водном источнике. 19.03.2004. – [Електронний ресурс]: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1079647440>

³² Лидер РПТ Нурмухаммед Ханомов провел встречи в Праге и Берлине. 13.03.2006. – [Електронний ресурс]: http://www.gundogar.org/?topic_id=25; year=2006; month=3#2645

³³ Мередов А. Указ. соч.

³⁴ Туркменистану грозит кризис здравоохранения. 13.06.2005. – [Електронний ресурс]: <http://russian.eurasianet.org/departments/civilsociety/articles/eav061305ru.shtml>

кає у сільській місцевості, систему медичного обслуговування на селі було ліквідовано повністю, перед тим, у середині 1990 рр., закрито усі ветеринарно-бактеріологічні лабораторії, покликані попереджати епідемії зоонозних захворювань³⁵. Жителі міст теж не залишилися без відповідної уваги: професійних медичних сестер, акушерок і фельдшерів було замінено на солдат строкової служби. 2006 р. розпорядженням президента до мінімуму скорочено термін перебування хворих у лікарні незалежно від ступеня тяжкості захворювання, заклади охорони здоров'я, що залишилися, переведено на самофінансування. Внаслідок цього медпрацівники були змушені власним коштом закупувати необхідні препарати й обладнання, проводити ремонт лікарень³⁶.

За даними Європейського центру здоров'я перехідних суспільств та Лондонської школи гігієни і тропічної медицини, 2004 р. Міністерство охорони здоров'я Туркменістану видало таємні інструкції, якими лікарям заборонялося діагностувати небажані хвороби: гепатит, черевний тиф, холеру, СНІД, чуму, кір, туберкульоз, малярію тощо³⁷. Улітку того ж року міжнародне лікарське співтовариство звернуло увагу на приховуваний спалах чуми в країні. Заборона «небажаних хвороб» призвела до того, що за наявності хвороб невідомої етіології, спричинених, як припускали, хімічними добривами та отрутою, що їх вносять у ґрунт при обробці бавовняних полів, належне лікування не проводилося, люди хворіли місяцями. Особливо страждали діти й вагітні жінки³⁸.

Для збирання бавовни у Туркменістані й у радянську добу широко використовували примусову дитячу працю, ще більшого поширення ця практика набула за часів Туркменбаші. Якщо через поганий стан здоров'я дитини батьки не відпускали її на роботу, правоохоронці забирали її примусово, незважаючи на вік, це стосувалося навіть дітей до 10 років. Норма виробітку становила 20 кг бавовни на день, натомість сама праця залишалася практично безплатною, основою харчування дітей на невідільницькій праці був комбікорм, призначений для годівлі худоби³⁹.

³⁵ Птичий грипп или птичья чума? 06.08.2006. – [Електронний ресурс]: <http://archive.chrono-tm.org/?id=88>

³⁶ Бадькова Н. Кризис здравоохранения в Туркменистане и международная реакция. 03.02.2006. – [Електронний ресурс]: <http://sovezberdi.com/krizis.html>; Ужасные больницы – больные дети. 10.01.2006. – [Електронний ресурс]: <http://gundogar.org/?023104249200000000000011000000>

³⁷ Байрамова Н. «Здоровье» здоровью – рознь. 22.07.2005. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?02310420160000000000000011000000>; Птичий грипп или птичья чума? Указ. соч.

³⁸ Убирать хлопок опасно для здоровья. 12.10.2005. – [Електронний ресурс]: <http://gundog.newhost.ru/?02310422390000000000000011000000>; Ужасные больницы – больные дети. Указ. соч.

³⁹ Волков В., Сарыев О. Дети и хлопок. 14.11.2005. – [Електронний ресурс]: <http://gundogar.org/?02310423300000000000000013000000>

Туркменська влада припинила надання даних до Всесвітньої організації охорони здоров'я. 1998 р., було зупинено надання звітів про рівень смертності. Станом на середину 2000-х рр. найстрашнішою була ситуація з поширенням наркотиків. За оцінкою Управління ООН з наркотиків і злочинності, за період із 1991 р. до 2002 р. споживання опіатів у Туркменістані збільшилося в 17 разів, приблизно 1% населення постійно вживав важкі ін'єкційні наркотики⁴⁰. Наркотики ж, як і в добу СРСР були тут доволі доступними й поширеними, на початок 2000-х рр. вони перетворилися на буденне явище. Це й не дивно: 700 км напіввідкритого кордону з Афганістаном перетворили країну на зручний транзитний наркокоридор. До того ж, за правління Ніязова Туркменістан не брав участі в жодній міжнародній організації з боротьби проти наркотиків, лише 2011 р. у країні вперше було ухвалено «Робочий план з боротьби проти незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та надання допомоги людям, залежним від наркотичних засобів і психотропних речовин, на 2011–2015 роки».

У 2006 р. світ приголомшила звістка про фактичне скасування у Туркменістані системи пенсійного забезпечення⁴¹. За даними туркменського Національного інституту статистики та інформації, кількість пенсіонерів на середину 2000-х рр. не перевищувала 400 тис. осіб. За словами ж тодішнього міністра соціального забезпечення Б. Векілової⁴², внаслідок реформи понад ста тисячам пенсіонерів виплату пенсій було скасовано, ще у двохсот тисяч вона суттєво зменшилася.

Ця «реформа» торкнулася практично всіх громадян. Зокрема, було на два роки збільшено пенсійний вік: до 57 років у жінок, до 62-х у чоловіків. І це тоді, коли, згідно з даними, наведеними у доповіді Європейського центру здоров'я перехідних суспільств та Лондонської школи гігієни і тропічної медицини, у Туркменістані «середня тривалість життя громадян становила 2002 р. 62,7 роки. Це – найнижчий показник очікуваної тривалості життя в Європі та Центральній Азії»⁴³. Для чоловіків він ще нижчий – лише 58 років. «Родзинка» чергового нововведення полягала в іншому. Зазначені в законі 20 років стажу для жінок, і 25 для чоловіків, необхідні для отримання пенсії, аж ніяк не збігалися з календарними роками. 20 років – це роки, складені з винятково робочих днів, без урахування вихідних і святкових днів, відпусток (у тому числі, з вагітності й догляду за дітьми),

⁴⁰ Туркменистану грозит кризис здравоохранения. Указ. соч.

⁴¹ Байрамова Н. Гнида очевидная. 15.02.2006. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?022104259000000000000011000000>; Волков В., Сарыев О. Пенсии в Туркмении: «ниязовский стаж». 25.03.2007. – [Електронний ресурс]: <http://www.dw.com/ru/a-2418079>

⁴² Там же.

⁴³ Туркменистану грозит кризис здравоохранения. Указ. соч.

лікарняних тощо. Для селян до часу, який не враховувався у стаж, потрапили ще й п'ять зимових місяців, коли вони не працюють⁴⁴. 25 номінальних років, за деякими оцінками, дорівнювали приблизно 39 реальним. Тих, хто зазначеного стажу не мав, пенсій було позбавлено. Право на пенсію мали лише громадяни, які відпрацювали увесь стаж на території Туркменістану і могли це документально підтвердити. З претендентів на пенсію автоматично виключалися не лише люди, які приїхали до країни протягом останніх 20–25 років (особливо ті, хто прибув після проголошення незалежності), а й ті, хто працював на підприємствах, які були розташовані у Туркменістані, але мали статус союзного підпорядкування. Через те, що їх на момент пенсійної реформи давно не існувало, підтвердити стаж довідками люди не мали змоги за будь-яких умов⁴⁵. Серед тих, кого позбавили права на пенсію, опинилися інваліди. «Ми не повинні годувати дармоїдів!», – підсумував свій «революційний» почин Великий Вождь, звертаючись до міністрів⁴⁶. На найвищому рівні пролунало припущення, що за два роки інститут пенсій може бути скасовано взагалі для всіх – як непотрібний.

У відповідь на численні скарги пенсіонерів президент вдосконалив закон. Згідно з новими поправками, ті, хто бажав отримувати пенсію у незмінному розмірі, мали надати довідки, які б свідчили про наявність безперервного стажу впродовж 38 років. З усіма вирахуваннями «зимових днів». Якщо відповідних довідок людина не надавала, органи соцзабезпечення мали забезпечити повернення нею грошей, одержаних за останні два роки. Президент підтвердив, що пенсії не виплачуватимуться тим, хто має дітей, старших 18-ти років, адже «діти повинні утримувати батьків»⁴⁷. З огляду на кричущу антисоціальну спрямованість подібних новацій, одним з перших кроків наступника Ніязова Гурбангули Бердимухаммедова стала лібералізація пенсійного законодавства.

Не менш радикальні зміни відбулися в екологічній царині. За кілька років, що передували смерті Ніязова, світ побачила низка президентських указів, яка викликала шок у екологів усього світу. Так, у листопаді 2000 р. він розпорядився розпочати в пустелі Кара-Кумах створення штучного озера площею 2 тис. кв. км. На думку екологів,

⁴⁴ Волков В., Сарыев О. Указ. соч.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же; Аширмурадов Т. Вузы строгого режима. 11.12.2012. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?011051315300000000000011000000>; Романовский Д. Скука диктатора. 08.02.2006. – [Електронний ресурс]: <http://gundogar.org/?021904257300000000000011000000>

⁴⁷ Туркменбаши урезал пенсии и наказал чиновников. 27.01.2006. – [Електронний ресурс]: http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/news/newsid_4655000/4655434.stm

реалізація проекту зруйнує екосистему Кара-Кумів, що потягне за собою втрату багатьох унікальних рослин і тварин, які не виживають за вологих умов⁴⁸. Реалізація проекту триває й донині. У такий самий «радикальний» спосіб розв'язувалася проблема пташиного грипу. З огляду на брак ветеринарних служб у країні, розформованих указом президента, влада вирішила її за рахунок життя тварин. Наприкінці 2006 р. розпочався масовий відстріл домашніх тварин. Подеколи їх знищували вкрай гуманно: скидали до ям, де ще живих давили особливим пресом⁴⁹.

Натомість національна гордість туркменів – вівці – отримали від влади несподівані преференції. Розпорядженням президента 2006 р. було наказано випасати їх... на територіях природних заповідників⁵⁰. Саме тоді на міжнародному рівні ухвалювалося рішення про внесення знаменитого Бадхизького заповідника до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Заповідник є притулком для багатьох занесених у Червону книгу тварин і рослин. «За радянської влади було створено надто багато заповідників, – заявив президент на засіданні уряду. – Нехай там пасеться худоба. Так від них буде більше користі»⁵¹.

За часів правління президента Ніязова у Туркменістані, в такий спосіб, відбулася ціла низка кардинальних змін. Усю реальну владу було зосереджено в одних руках. Було надано преференції на виїзд з країни некорінному населенню та створено нездоланні перешкоди для еміграції корінного. Зруйновано економічні підвалини самостійності населення – приватне виробництво. Запроваджено «культ особи» з релігійним його наповненням, здійснено спробу інтегрувати його до культурної практики ісламу в одній окремо взятій країні. Населення країни доведено до крайньої межі соціального зuboжіння й безправності у поєднанні зі збільшенням декоративної розкоші як атрибутики країни. Повністю зруйновано системи освіти, науки, культури. Зведено освіченість нового покоління до елементарного мінімуму з одночасним навіюванням ідеї винятковості туркменського народу. Зроблено низку кроків до цілковитої ізоляції країни.

Жодна із здійснених за часів правління С. Ніязова новацій не вписується в рамки модернізації. Маємо справу з однією з форм тоталітаризму, в якій поєднано ознаки диктатури з особливостями східних деспотій. «Саме Туркменбаші ...серед усіх володарів світу досяг апофеозу всевладдя й переступив межі розуму й людяності...»⁵². За таких

⁴⁸ Новрузов М. Указ. соч.

⁴⁹ Идрисова М. Указ. соч.

⁵⁰ Новрузов М. Указ. соч.

⁵¹ Там же.

⁵² Романовский Д. Указ. соч.

умов країна зустріла зміну президента. Після раптової смерті Туркменбаші в грудні 2006 р. й появи у президентському кріслі його наступника Гурбангулі Бердимухаммедова країна повільно, значною мірою – декларативно, проте стала відходити від того шляху в безодню, яким вона йшла під проводом Ніязова. Було здійснено певні кроки для зменшення інформаційної ізоляції: 2007 р. у столиці відкрито перші інтернет-кав'ярні. Щоправда, ціна користування цим глобальним інформаційним джерелом перетворює його на малодоступне – 4 євро на годину при середньому рівні офіційної заробітної платні по країні у 820 манатів (станом на 2015 р. – майже 288 дол. США), однак, для студентів, освітян, науковців і читачів Центральної наукової бібліотеки ця послуга надавалася безкоштовно. Водночас, щоправда, було заблоковано доступ до більшості соціальних мереж: «YouTube», «Facebook», «Twitter», «LiveJournal» тощо. У грудні того ж року набув чинності закон «Про правове регулювання розвитку мережі Інтернет та надання інтернет-послуг у Туркменістані», яким, усупереч проголошеній меті забезпечення для громадян якомога ширшого доступу до інформації, було регламентовано жорсткі обмеження в доступі до мережі Інтернет⁵³.

Новий президент пішов шляхом скасування ряду проведених «реформ». Зокрема, були повернуті скасовані попередником опера, балет, заново відкриті районні лікарні. У 2009 р. рішенням Г. Бердимухаммедова було поновлено спочатку 10-літню, з 2013 р. – 12-літню середню й 5-літню вищу освіту, відновлено Академію наук. Станом на початок 2015 р. у країні діяло двадцять вищих навчальних закладів, у яких навчалось до 23 тис. осіб. Усі ВНЗ у Туркменістані – державні. Щоправда, ряд перекручень виправлено не було. Досі, приміром, час, відведений на навчання, чи не вдвічі менший за той, що витрачається на участь у масових заходах і працю на бавовняних полях⁵⁴.

З приходом до влади нового президента у країні почали здійснюватись деякі кроки до впровадження ринкових відносин. 2011 р. ухвалено новий Житловий кодекс, яким передбачено можливість скасованої наприкінці 1990-х рр. приватизації житла. У листопаді 2012 р. було затверджено державну програму приватизації на 2013–2016 рр., якою передбачалася приватизація державних підприємств у різних галузях промисловості, будівництва, транспорту та зв'язку; у грудні того ж року прийнято нову редакцію Закону «Про роздержавлення і приватизацію». 2012 р. було затверджено держпрограму розвитку ринку

⁵³ Закон об Інтернеті вступив в силу в Туркменії. 29.12.2014. – [Електронний ресурс]: <http://ria.ru/world/20141229/1040647928.html>

⁵⁴ Аширмауратов Т. Указ. соч.

торальної бази, основи тоталітарного режиму лишаються незмінними і непохитними.

Проведена новим президентом політика певних косметичних реформ у різних галузях спрямована на відмову лише від найдіозніших нововведень попередника (так, проведено кампанію з перейменування названих на честь Ніязова населених пунктів, скасовано іспити з «Рухнама», вивезено на околиці деякі найбільш помпезні золоті пам'ятники першому президенту тощо). Проте загальний курс залишається незмінним в основному: у збереженні й зміцненні деспотичного режиму та подальшій розбудові «культу особи», нехай і за часткової його формальної лібералізації. Замість «Рухнама» як канонічної основи офіційної ідеології для обов'язкового вивчення у школах і ВНЗ запропоновано літературний твір чинного президента «Птах щастя». Для цього до шкільної програми навіть включено окрему дисципліну – вивчення книг президента. Аналітики оцінюють такі нововведення як «нове виявлення кампанії з насадження «культу особи», що триває в країні»⁵⁸. Отже, стабільність зберігається: Баші (Вождя) замінено Аркадагом (Покровителем), золотий пам'ятник Ніязову – золотим пам'ятником Бердимухаммедову, нейтральний статус країни залишається зовнішньополітичним оформленням внутрішньої політики безперешкодної розбудови новітньої деспотії.

Перехід офіційного Ашгабада до нових ідеологем, в першу чергу, призначений для Заходу. Загалом же «імітаційно-модернізаційні» дії влади спрямовано на заміну культу особи Туркменбаші на культ особи Аркадага з притаманною туркменському формату диктатури канонізацією не лише його самого, а і його сім'ї та предків.

Незалежні експерти визначають зрушення, які відбулися за часів другого президента, як «оксамитову кланову революцію» і звертають увагу на здійснену заміну одіозних фігур ще радянської формації лідерами нового покоління, однак, не нової формації. Керівництво Туркменістану, як і раніше, залишається патріархально-консервативним. В основі цього консерватизму лежить вантаж кланових забобонів. Другий президент Туркменістану, як і перший, належить до племені текінців. При Бердимухаммедові тенденція до «ахалізації» державного апарату лише посилилася. За експертними оцінками, нині у Туркменістані майже три чверті державних чиновників та 90% силовиків є текінцями, вихідцями переважно з Ахальського веляяту.

⁵⁸ Ахмирова Р. Туркменистан – «рай на землі» или восточная деспотия? 21.09.2011. – [Електронний ресурс]: <https://sobesednik.ru/incident/turkmenistan-rai-na-zemle-ili-vostochnaya-despotiya>; Курбанов М. «Птица счастья» влетела в школьные классы. 13.02.2014. – [Електронний ресурс]: <http://www.gundogar.org/?011051446100000000000011000000>

Після Ніязова Туркменістан досить плавно увійшов у нову епоху, уникнувши відкритого збройного протистояння кланів. Цей чинник забезпечив збереження груп еліти, відсторонених від влади і позбавлених колишнього впливу. Серед таких виділяються три. Західна, етнічно представлена йомудами й економічно пов'язана з каспійської торгівлею і каспійськими природними копалинами. Східна, базована в Марі, яка теж, як і власне текінці, має текінське коріння, трансформоване близькістю до Афганістану. Нарешті, північна, група, вона на сьогодні є найслабшою економічно, проте має великі перспективи завдяки транскордонним зв'язкам з іншими країнами Центральної Азії. Північну групу зазвичай називають «хорезмійцями» або «огузами». Центром її впливу можна назвати Дашговуз – провінційне місто, яке має мало спільного з претензіями «хорезмійцев». Вони ведуть свій родовід від домонгольських часів, коли столиці древніх великих держав розташовувалися на землях на північний схід від пустелі Кара-Кум. Руїни Куня-Ургенча та інші історичні пам'ятки і нині свідчать про колишню велич цього народу і його культури, а люди, що населяють в наші дні ці пустинні землі, вважають себе генетично вище південних кочівників-текінців, які захопили владу в державі. У свою чергу текінці притримуються протилежного погляду щодо свого місця в клановій ієрархії країни, вважаючи своє нинішнє перебування при владі відновленням історичної справедливості.

У той час як марійські текінці і прикаспійські йомуди активно втягнуті в економічне життя держави, огузи північного сходу, як і раніше, живуть на периферії країни. Через сусідство їхньої території з Узбекистаном, існування значних поселень етнічних і отуркменених за паспортом узбеків і казахів на лівому березі Амудар'ї метисація місцевих туркменів з узбеками й казахами вже створила етнічну групу, ментально відмінну від південних народів Туркменістану.

Описані три основні етнічні групи південного Туркменістану пов'язані міцною ниткою дорожньо-транспортних комунікацій, іригаційними системами, внутрішньою торгівлею. Ці зв'язки тягнуться від Марі на сході через Ашгабат до Туркменбаші (колишній Красноводськ) на заході. Північні та північно-східні райони країни відірвані від цих комунікацій пустелею Кара-Кум.

Тривалий час переважна більшість населення Туркменістану живе в умовах злиднів і безробіття. Однак, сучасні тенденції до розвитку газових родовищ на Амудар'ї, разом з усе зростаючою значимістю водних ресурсів для регіону можуть істотно підвищити значення північних районів країни. Їхня поліетнічність, відсутність компліментарних відносин місцевих кланів з південними, які прагнуть до авторитарної влади, майже напевно можуть уже в найближчій перспективі

загострити міжетнічні складники внутрішньополітичної боротьби. До такого розвитку подій режим Бердимухаммедова підготовлений найменшою мірою.

Послідовність внутрішньополітичного курсу Туркменістану, демонстрована з моменту обрання на пост президента Г. Бердимухаммедова, дисонує з відцентровими процесами центральноазійської дійсності. Деякі експерти називають Туркменістан «островом стабільності» в регіоні, відзначаючи, що основою цієї стабільності є панівна газова галузь економіки. Такий погляд значною мірою виправданий: більш ніж прибутковий ресурс «газодоларів» на тлі нерозвиненого суспільства, відсутності громадянських інститутів та інших чинників активізації внутрішньополітичної конкуренції відкриває для правлячого режиму майже необмежені можливості.

Однак, останнім часом «газодоларова» основа режиму захиталася у зв'язку з глобальними змінами у світі загалом, й у центральноазійському регіоні, який безпосередньо межує з «гарячими точками світу», зокрема. З 2016 р. Туркменістан опинився на порозі глибокої економічної кризи. Вартість природного газу – майже єдиного засобу існування країни – скоротилася за три останні роки більш ніж удвічі. З початку кризи 2008 р. «Газпром» намагався переглянути закупівельну ціну на туркменський газ. У середині 2005 р. компанія подала до Стокгольмського арбітражного суду позов до «Туркменгазу», вимагаючи перегляду цін за контрактом (\$240 за 1 тис. м³). У 2015 р. закупівлі впали до 3 млрд м³ (2014 р. – 11 млрд м³). З січня 2016 р. «Газпром» припинив закупівлю туркменського газу⁵⁹. Його споживачами, відтак, залишилися лише Іран і Китай, які не приносять бюджету країни якогось значного прибутку. Згідно з підписаною 2016 р. двосторонньою угодою, Іран сплатуватиме імпортований туркменський газ товарами і послугами⁶⁰. Наприкінці 2016 р. Туркменістан зажадав від Ірану сплатити \$2 млрд боргу, та, не отримавши грошей, з 1 січня 2017 р. припинив поставки газу в Іран⁶¹. Іранські ЗМІ подали це як приклад ненадійного партнерства і шантажу. Туркменістан виступає найбіль-

⁵⁹ «Газпром» разорвал контракт с «Туркменгазом». 03.15.2016. – [Електронний ресурс]: <https://lenta.ru/news/2016/03/15/gas/>

⁶⁰ Іран предложит Туркменистану товары и услуги в обмен на газ. 02.03.2016. – [Електронний ресурс]: <http://www.chrono-tm.org/2016/02/iran-prodolzhit-turkmenistanu-tovary-i-uslugi-v-obmen-na-gaz/>; Туркменистан и Иран заключили соглашения на \$2,5 млрд. 06.30.2016. – [Електронний ресурс]: <http://www.chrono-tm.org/2016/06/turkmenistan-i-iran-zaklyuchili-soglasheniya-na-2-5-mlrd>

⁶¹ Газовый конфликт Туркменистан-Иран. Проигранная PR война. 01.03.2017. – [Електронний ресурс]: <http://www.chrono-tm.org/2017/01/gazovyyi-konflikt-turkmenistan-iran-proigrannaya-prvoyna/>; Туркменистан прекратил поставки газа в Иран, несмотря на достигнутые договоренности. 01.02.2017. – [Електронний ресурс]: <http://www.chrono-tm.org/2017/01/turkmenistan-prekratil-postavki-gaza-v-iran-nesmotrya-na-dostignutyie-dogovorennosti/>

шим постачальником газу до Китаю. На думку експертів, прибутку від цього Туркменістан не отримує, бо постачає газ в рахунок погашення двох багатомільярдних кредитів, взятих у 2011 і 2013 рр.⁶² на промислове освоєння газових родовищ Елотені Галкиниш⁶³.

Внаслідок кризи, яка охопила газодобувну галузь Туркменістану, у 2016 р. у нафтогазовому секторі почалися масові звільнення. Це ще більше ускладнило загальний стан справ у країні, де, за неофіційними оцінками, близько половини працездатного населення не мають роботи. Заборгованість із заробітної плати є нині звичайним явищем. За інформацією неофіційних джерел, у країні відчувається гострий брак продуктів першої необхідності: борошна, цукру, масла та ін.

Офіційна політика нейтралітету, яка ізолювала країну від решти світу, не дозволяє просити про міжнародну фінансову допомогу: Ашгабат не бачить можливості пояснити населенню необхідність в іноземних позиках. Ситуація для змін у країні патова: туркменська опозиція, облутана мережею провокацій, перебуває у вигнанні. До того ж, її представники зробили низку системних прорахунків при виборі союзників. Вона не має реальних шансів на повернення до політичної діяльності всередині Туркменістану. Про існування опозиції всередині країни судити складно, бо туркменські «інформаційні кордони» є цілковито непроникні.

Останнім часом з'являється інформація, що в Туркменістані вже існують радикальні ісламістські групи, які розпочали активну підпільну роботу й масову агітацію серед населення. Деякі експерти вважають, що ці групи поки що нечисленні, не мають достатньої соціальної бази. Через це вони, якщо й можуть стати серйозною загрозою для режиму, то не раніше, ніж за 10–15 років.

Час взаємної компліментарності між релігійними авторитетами і владою в Туркменістані минув, і, якщо справа дійде до масових акцій протесту, посиленіх тотальною кризою національної економіки, їхні учасники неминуче звернуться до клерикалів з вимогами очолити боротьбу з «винуватицею всього» – чинною владою.

Загальний алгоритм внутрішнього розвитку Туркменістану протягом усього періоду незалежності можна визначити терміном демократизація.

⁶² Туркменистан поставляет в Китай самый дешевый газ. 10.29.2016. – [Електронний ресурс]: <http://www.chrono-tm.org/2016/10/turkmenistan-postavlyayet-v-kitay-samyiy-desheviy-gaz/>

⁶³ Китай выделит Туркменистану еще один денежный кредит на дальнейшее освоение Галкынйша. 04.09.2013. – [Електронний ресурс]: <http://www.chrono-tm.org/2013/09/kitay-vyidelit-turkmenistanu-eshhe-odin-denezhnyiy-kredit-na-dalneyshee-osvoenie-galkyinyisha/>; Китай предоставил газовый кредит Туркменистану на \$4,1 млрд. 04.27.2011. – [Електронний ресурс]: <http://www.rbc.ru/economics/27/04/2011/5703e6a59a79473c0df1d595>